

ників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА. На наш погляд, найбільш придатною і перевіреною практикою можна вважати методологію ідентифікації авіаційних випадків, яка передбачає аналіз елементарних дій в нормальних та екстремальних ситуаціях, яка б не призвела до виникнення ризику і загибелі людей та літака. Ця запропонована методологія є основою для методичного забезпечення оцінки ризику і попередження небезпечних подій в ЦА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навакатикян А. О. Влияние условий труда на работоспособность и здоровье операторов / Навакатикян А. О., Чукмасова Г. Т., Шаптала А. А. – К. : Здоров'я, 1984. – 144 с.
2. Задесенец Е. Використання експертних і інструментальних методів при оцінці ергономічних показників якості побутових виробів / Задесенец Е., Федоров М., Чукин В. – К. : Технічна естетика, 1980. – 154 с.
3. Райхман Э. П. Экспертні методи в оцінці якості товарів / Э. П. Райхман, Г. Г. Азгальдов. – М. : Економіка, 1974. – 151 с.
4. Скрипец А. В. Основи ергономіки / Скрипец А. В. – К. : НАУ, 2001. – 399 с.
5. Ситник О. Г., Азарсков В. М. Інтелектуальні системи прийняття рішень для підтримки процесів експлуатації, обслуговування та ремонту бортового обладнання авіаційної техніки / О. Г. Ситник, В. М. Азарсков // Проблеми інформатизації та управління. – № 4 (15). – К.: НАУ, 2005. – С. 4–7.
6. Барабаш Ю. Л. Основи теорії оцінювання ефективності складних систем / Барабаш Ю. Л. – К. : НАОУ, 1999. – 40 с.
7. Павлов В. В., Скрипец А. В. Эргономические вопросы создания и эксплуатации авиационных электрифицированных и пилотажно-навигационных комплексов воздушных судов / В. В. Павлов, А. В. Скрипец. – К. : НАУ, 2000. – 459 с.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Сорока А.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ІЗ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Стаття присвячена необхідності впровадження в практику психодіагностичної та психокорекційної програм дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації бездомної особистості після звільнення із пенітенціарних установ. В результаті наших попередніх досліджень виявлено, що понад 10 відсотків досліджуваних від загальної вибірки (особливо група рецидивістів старшого віку), які готуються до звільнення із пенітенціарних установ не мають власного житла, а також їхні соціальні зв'язки із родиною, або близькими їм людьми були порушені з різних причин. Аналіз наукової літератури показав відсутність науково обґрунтованих і апробованих програм психодіагностики та соціально-психологічної корекції

поведінки бездомної особистості після звільнення із пенітенціарних установ у відповідних центрах соціальної адаптації (різних форм власності).

Ключові слова: психодіагностична, психокорекційна програма, соціальна адаптація бездомної особистості.

Стаття посвячена необхідності впровадження в практику психодіагностическої і психокорекційної програм дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації бездомної людини після звільнення із пенітенціарних установ. В результаті наших попередніх досліджень виявлено, що понад 10 процентів досліджуваних від загальної вибірки (особенно група рецидивистів старшого віку) котрі готуються до звільнення із пенітенціарних установ не мають власного житла, а також їх соціальні зв'язки з родичами або близькими їм людьми були порушені по різних причинах. Аналіз наукової літератури показав відсутність науково обґрунтованих і апробованих програм психодіагностики і соціально-психологічної корекції поведінки бездомної людини після звільнення із пенітенціарних установ в відповідних центрах соціальної адаптації (різних форм власності).

Ключевые слова: психодіагностическая, психокорекційна програма, соціальна адаптація бездомної людини.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення проблеми соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ зумовлена низкою причин: нами було виявлено [6; 7], що понад 10 відсотків досліджуваних від загальної вибірки (особливо група рецидивистів старшого віку) які готуються до звільнення із пенітенціарних установ, не мають власного житла, а також їхні соціальні зв'язки із родиною, або близькими їм людьми були порушені з різних причин, які могли допомогти їм у перший час щодо подальшого їхнього проживання, оформлення їх окремих особистих документів та працевлаштування після звільнення із пенітенціарних установ; відсутність науково обґрунтованих і апробованих програм психодіагностики та соціально-психологічної корекції поведінки особистості після звільнення із пенітенціарних установ у відповідних центрах соціальної адаптації (різних форм власності); нестача кваліфікованих психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників, які пройшли підготовку для роботи із зазначеним контингентом; недостатній рівень обізнаності фахівців, які працюють із відповідним контингентом щодо психологічних особливостей своїх вихованців, а отже, й стосовно психологічних чинників порушень в їх поведінці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій у цій галузі знань показав, що вітчизняна психологія не володіє необхідними психодіагностичними та корекційними програмами, які можуть виявляти, оцінювати, прогнозувати та підвищувати ефективність соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ.

Серед багатьох звільнених із пенітенціарних установ особистостей гострою залишається проблема адаптації до соціальних умов. Велику роль у соціальній адаптації особистості відіграє її психологічна готовність до життя у соціумі. Без психологічної підготовки на етапі перед звільненням та без психологічної підтримки на етапі після звільнення із пенітенціарних установ важко пристосуватися особистості до життя в сучасних соціальних умовах, «знайти себе» й відчути себе повноцінним членом суспільства. Така психологічна до-

помога особистості дозволяє уникнути рецидивів правопорушень та сприяє їхньому особистісному розвитку.

У науковій літературі означену нами проблему вже розглядали такі дослідники як Леонт'єв О.М., Рубінштейн С.Л. Петровський А. В., та ін. Особливості змін особистості, пов'язані з умовами ув'язнення, вивчали Лактіонов О.М., Єнікеєв М.І., Синьов В. М., Крейдун Н. П., Бехтерев В.М. та ін. Дослідження міжособистісних особливостей адаптації колишніх ув'язнених, зокрема, розглядали такі дослідники як Бабурін С.В., Алексеева Л.С., Сандомирський М.Е. та інші.

Виклад основного матеріалу. В узагальненому вигляді поняття "соціальна адаптація" можна визначити наступним чином: це процес взаємодії суб'єкта із соціальним середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги й очікування його учасників. Найважливішим елементом цього процесу є узгодження самооцінок, домагань і можливостей суб'єкта з реаліями соціального середовища. Це узгодження включає в себе, по-перше, реальний рівень процесу – стан середовища і соціального суб'єкта на даний момент часу, і, по-друге, потенційний рівень – можливості, тенденції та закономірності розвитку як соціального середовища, так і соціального суб'єкта. З вищезазначеного випливає, що процес соціальної адаптації – це взаємоспрямований процес, тобто який передбачає взаємний вплив соціального середовища і соціального суб'єкта один на одного [4]. *Психологічне розуміння адаптації* зводиться до встановлення стану рівноваги суб'єкта і середовища, їх взаємного впливу.

Адаптація забезпечує рівновагу між впливом організму на середовище і її зворотним впливом або, що одне і те ж саме, рівновагу у взаємодіях суб'єкта та об'єкта.

Таким чином, ми можемо говорити про два види адаптації: соціальну та психологічну. Соціальна адаптація по суті означає встановлення нормальних, соціально корисних відносин, соціальну реабілітацію громадянина. Психологічна – це засвоєння суб'єктом стандартів поведінки і ціннісних орієнтацій. Психологічна адаптація нерозривно пов'язана із соціальною адаптацією, яка одночасно є умовою і показником її успішності. Тому соціальну та психологічну адаптацію слід розглядати в їх нерозривній єдності. Проте можливі й такі ситуації, коли зазначені два види адаптації не поєднуються: людину добре прийняли в побутовому оточенні (сім'я, родичі, знайомі), але не беруть на роботу.

Відштовхуючись від теоретичних положень, вказаних вище, ми можемо говорити, що соціальна адаптація особистості після звільнення з пенітенціарних установ проходить наступні етапи.

1. Пристосувальний етап, коли особистість після звільнення з пенітенціарних установ вирішує існуючі життєві проблеми, пов'язані з побутовим і трудовим влаштуванням.

2. Етап засвоєння соціально-корисних ролей складний і суперечливий, пов'язаний із психологічними і моральними труднощами особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

3. На етапі психологічної адаптації особистості відбувається утвердження в психіці потрібних і корисних поглядів, звичок, нахилів, цінностей, бажання

чесно трудитися, точно і неухильно виконувати вимоги законів та морально-етичних норм [2].

Перейдемо до розгляду поняття соціальної адаптації особистості як психологічного явища, а також дамо визначення та підкреслимо відмінність цього поняття від інших, таких як *реабілітація*, *соціальна реабілітація*, *ресоціалізація*, *соціалізація*, *реадаптація*, та визначимо місця цих понять у нашому дослідженні.

Вчені, які вивчали проблему психологічної адаптації особистості у пенітенціарних умовах, використовували різну термінологію, але визнавали по суті одні і ті ж самі проблеми. Такі поняття як реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, соціальна адаптація, реадаптація – всі вони, виходячи з етіології, мають різне значення, але всі вчені вкладають у них один сенс – допомога особистості щодо її адаптації та встановленні соціально – корисних зв'язків [2].

Окреслимо перше з цих понять. *Реабілітація* визначається як «відновлення в правах». Іншими словами, реабілітація означає заперечення факту порушення права, отже застосовується до осіб, щодо яких діловодство велося помилково. *Соціальна реабілітація* – комплекс заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих, або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок зміни соціального статусу, девіантної поведінки особистості (звільнених з місць ув'язнення і т. п.). Ці заходи здійснюються з боку різних соціальних служб, і є слідством проведених досліджень, спрямованих на вивчення певних психологічних процесів з подальшою розробкою соціальних програм [2].

«*Ресоціалізація* свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [1]. Психологічними основами ресоціалізації можна назвати наступні:

- відновлення раніше порушених соціальних якостей особистості, необхідних для її повноцінної життєдіяльності в суспільстві;
- проблеми ефективності покарання;
- динаміку особистості засудженого в процесі виконання покарання, формування її поведінкових можливостей у різних умовах тюремного режиму;
- особливості ціннісних орієнтацій і стереотипів поведінки в умовах соціальної ізоляції;
- відповідність виправного законодавства завданням виправлення засуджених.

Ресоціалізація особистості засуджених пов'язана з їхньою ціннісною переорієнтацією, формуванням у них механізму соціально-позитивного цілеспрямованого поведінки, відпрацюванням міцних стереотипів соціально-позитивного поведінки. Створення умов формування соціально адаптованого поведінки особистості основне завдання виправних установ [2].

Соціалізація особистості – процес її формування і становлення, який проходить під впливом різних соціальних факторів та є багатогранним. Це формування здібностей особистості до життя у даному суспільстві на основі засвоєння нею *соціально-адаптованої поведінки та соціальних норм* і способів. Шаблони поведінки, звичка формуються у найбільш часто прийнятих типових ситуаціях соціальної взаємодії, в яких відповідне звернення соціально підтри-

мується або засуджується. Соціальні норми – невід’ємний елемент громадського управління, засіб орієнтації поведінки людини (соціальної групи) в конкретних соціальних умовах і, в той же час, засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою. За допомогою соціальних норм застосовується нормативна регуляція поведінки окремої людини або соціальної групи (колектива).

До основних *видів соціальних норм відносяться*: мораль, право, звичаї і традиції. Де *мораль* – альтернативна система, представлена загальноприйнятими у суспільстві нормами і нормами окремих груп населення, котрі закріплюють вже складені правила і цінності суспільства, але у вигляді оцінних міркувань. *Право* – єдина (не альтернативна) для конкретного суспільства сукупність норм, стверджуючих уже сформовані взаємовідносини, в тому числі загальнолюдські, або визнають допустимі соціально-корисні варіанти поведінки, які не мали до цього часу масового характеру. *Звичаї і традиції* – закріплюють історично складені традиційні зразки поведінки, переважно правила застосування і взаємодії людей. В основі їх сили впливу на особистість є побутова і психологічна користь [5].

Поняття *реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, реадaptaція* слід розділити. В контексті нашої роботи основним є саме соціальна адаптація особистості, а інші поняття, хоча і присутні у дослідженні, але все ж таки є основними поняттями її теоретичної бази. Це пояснюється метою нашої роботи, яка передбачає виявлення й оцінку критеріїв психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ.

Таким чином, ми визначили поняття соціальної адаптації особистості, відокремили його від таких понять, як реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, реадaptaція та визначили місце кожного з цих понять у нашій роботі.

Концептуальний аспект у вивченні соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ полягає у розгляді цього поняття як інтегрального, свідченням наявності якого виступають певні складові, які відбивають напрями емпіричного дослідження:

В основу емпіричного дослідження покладено розроблену нами теоретичну модель процесу соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, що включає три основні складові, які виступають його показниками. У цей комплекс входять наступні показники:

1. Сформована система відносин особистості зі світом.
2. Соціальна зрілість особистості.
3. Професійна і кар’єрна орієнтація особистості.

Діагностика виявляє й оцінює комплекс показників можливості соціальної адаптації особистості до соціуму. Стан і динаміка показників характеризують можливість соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

У своєму емпіричному дослідженні ми додержувалися принципів вивчення особистості за В.В. Рибалком, а саме:

– особистісний підхід: особистість – цілісне структурно-психологічне утворення;

– комплексність психологічного обстеження: оперативна полідіагностика;
– системна концептуальна аксіопсихологічна інтерпретація: компоненти зіставляються між собою в контексті завдань діагностики, корекції, розвитку [3].

Враховуючи специфіку предмету дослідження та особливості досліджуваних, як на нашу думку, в емпіричному дослідженні доцільним є використання комплексу різноманітних психодіагностичних експрес-методик, які дозволяють виявити й оцінити психологічні умови соціалізації як складного психологічного явища, значущими складовими якого є певні діагностичні характеристики показників соціальної адаптації особистості. Визначені характеристики повністю не вичерпують зміст феномену соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, проте запропонований нами комплекс психодіагностичних методик для часткового вирішення цього явища можна вважати адекватним меті та завданням дослідження.

Попередній аналіз причин стану справ із соціальною адаптацією особистості після звільнення з пенітенціарних установ дозволив сформулювати ряд *гіпотез*, які можна перевірити емпіричним шляхом в процесі діагностичного дослідження: по-перше, за допомогою використання релевантних діагностичних психологічних методів; по-друге, шляхом розробки й апробування відповідної психологічної корекційно-розвиваючої програми; по-третє, за допомогою розробки рекомендацій для штатних дипломованих психологів відповідних центрів соціальної адаптації щодо впровадження комплексу психодіагностичних, психокорекційних програм з психологічної допомоги особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

Набір *гіпотез* стосується наступних причин недостатньої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ:

1. Значущою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є негативна й неконструктивна система ставлень особистості до світу. Ця система ставлень зазвичай складається в результаті негативної ситуації особистісного розвитку в несприятливих соціальних умовах, коли в дитинстві, підлітковому віці, юності, оточуюче середовище формує такі уявлення, оцінки й установки особистості, які носять антисоціальний характер та призводять до моральної особистісної деформації. В майбутньому така система ставлень вступає в протиріччя із суспільними вимогами, нормами й правилами поведінки серед людей. У кримінальному середовищі ця система ставлень може ще більше закріплюватися і створювати проблеми для подальшої корекції. Тому в період соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ важливого значення набуває цілеспрямована робота щодо зміни негативних, неконструктивних ставлень особистості до світу на позитивні й конструктивні.

До системи ставлення особистості до світу відносяться наступні показники психологічної характеристики: базові переконання особистості; толерантність особистості; примативність особистості; агресивність у відносинах з оточуючими. Як на нашу думку, негативні базові переконання особистості, низький рівень сформованості показників комунікативної толерантності особистості, високі показники примативності та агресивності особистості – зумовлюють недостатню соціальну адаптацію особистості у сучасному суспільстві.

2. Другою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є недостатня соціально-психологічна зрілість особистості. У період свого розвитку й становлення особистість формує певні риси, які роблять її більш зрілою, «дорослою». При цьому за несприятливих умов процес «визрівання» особистості може відбуватися повільно, стримуватися або навіть унеможлилюватися. Особистість може надовго «застрягати» у нерозвинутому становищі, що призводить до серйозних проблем у відносинах із соціумом. Тому важливим напрямком психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації виступає сприяння підвищенню особистісної соціально-психологічній зрілості.

3. Третьою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є недостатня сформованість професійно-кар'єрної орієнтації особистості. Якщо в особистості недостатньо сформовані чіткі орієнтації щодо свого професійного та кар'єрного росту, якщо людина не готова свідомо й обґрунтовано самостійно обирати вид суспільно-корисної діяльності – незмінно виникають умови для обирання асоціальних видів поведінки, зокрема, правопорушень. Тому важливим напрямком психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації виступає професійно-кар'єрна орієнтація особистості. Дана профорієнтаційна робота з досліджуваними спрямована на надання психологічної допомоги особистості щодо професійного самовизначення та допомоги у цьому самовизначенні.

Узагальнюючи перші три гіпотези, можна стверджувати, що виявлення й оцінка психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації після звільнення з пенітенціарних установ складається з трьох основних компонентів: система ставлення особистості до світу, соціально-психологічна зрілість особистості; професійно-кар'єрна орієнтація особистості.

Висновки. Таким чином нами було окреслено коло гіпотез для виконання емпіричного діагностичного дослідження щодо психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації після звільнення з пенітенціарних установ.

Проведення емпіричного діагностичного дослідження умовно можна розділити на три етапи.

– I етап: Психодіагностика особистості в період її соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ. Створення комплексної комп'ютерної програми з діагностики психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ. Мета – виявлення й оцінка критеріїв психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві та формування експериментальної групи;

– II етап: Впровадження обґрунтованої нами психокорекційної програми розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ. Мета – апробація та перевірка ефективності психокорекційної програми щодо психологічної допомоги особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ;

– III етап: Розробка рекомендацій для практичних психологів відповідних установ щодо впровадження психодіагностичної та психокорекційної програм розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

Майбутні наші дослідження будуть присвячені реалізації запропонованих нами вище програм дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х. : Прометей–Прес, 2004. – С. 4.
2. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : [навчальний посібник для вузів] / Лактіонов О. М., Крейдун Н. П., Сорока А. В., Скоков С. І. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 127.
3. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості : культурологічні та аксіологічні аспекти : [науково-методичний посібник] / Рибалка В. В. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – С. 230–231.
4. Сандомирский М. Е. Психическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осуждённых / Сандомирский М. Е. – Уфа : «Здравоохранение Башкортостана», 2001. – 88 с.
5. Сорока А. В. Юридическая психология. Краткий курс. Учебно-методическое пособие / Сорока А. В. – Харьков : Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. 2010. – С. 18–19.
6. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – № 937. – Серія : «Психологія». Випуск 45. – 2011. – С. 268–271.
7. Сорока А. В. Особливості показників самовизначення засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1046. – Серія : «Психологія». – Випуск 51. – 2013. – С. 244–252.

УДК 159.963.9.163.

Сірко Р.І., к. психол. н., доцент, заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті досліджуються проблеми професійної підготовки спеціалістів із практичної психології у спеціалізованих навчальних закладах. Аналізуються результати експериментального дослідження на базі психолого-тренувального центру.

Ключові слова: психолого-тренувальний центр, екстремальна психологія, професійно-екстремальна підготовка.